

Олена Прищеп

**ДЖЕРЕЛА ОСОБОВОГО
ПОХОДЖЕННЯ ПРО МІСЬКЕ
КУЛЬТУРНЕ ДОВКІЛЛЯ
ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХХ ст.**

В сучасних вітчизняних містознавчих студіях окремих дослідницький пласт являють собою дослідження модернізаційних та урбанізаційних процесів в містах Наддніпрянської України¹. Традиційно увагу науковців привертають економічні, соціальні, демографічні складові їх життєдіяльності, що не дозволяє «схопити» їх культурну своєрідність. У даній статті автор виходить із переконання про продуктивність розгляду міста як системи з його соціальною організацією та культурним наповненням. Ключова проблема, яка формулюється у результаті такого підходу, вбачається у з'ясуванні впливу на самопочуття людей міського освітньо-культурного середовища. У просторах міста воно окреслюється як сфера духовної людської взаємодії з врахуванням посередництва різних міських інституцій, храмів, шкіл, різноманітних культурно-освітніх закладів. Поміж останніх нас цікавитимуть насамперед ті, які прокладали містянам, незалежно від їх етнічно-релігійних, станових чи професійних характеристик дорогу до знань, поширювали надбання книжкової культури – бібліотеки, клубні заклади, театри, виставки, музеї і т.д. Їх поява й подальше функціонування наповнювали духовне життя міської громади новим змістом.

У трьох правобережних губерніях Російської імперії – Київській, Волинській та Подільській – нараховувалося 3 губернських (Київ, Житомир, Кам'янець-Подільський), 33 повітових, 5 заштатних міст (на початок ХХ ст. кількість заштатних міст зросла до 7), а також 378 містечок. Особливість міського соціуму проявлялася тут у неоднорідній становій структурі і в поліетнічному складі. Остання обставина призводила до поєднання як традиційних народних культур кожної етнічної громади міста (євреїв, поляків, українців), що прояв-

¹ Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). – Харків, 2007; Портнова Т. Міське середовище і модернізація: Катеринослав середини ХІХ – початку ХХ ст. – Дніпропетровськ, 2008; Константинова В. М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904). – Запоріжжя, 2010 та ін.

лялося у різноманітних повсякденних практиках, так і ознак високої культури, продукувати яку були здатні найбільш освічені прошарки міського населення.

Істотним видається те, що на протязі усього періоду входження Правобережної України до складу Російської імперії (кінець XVIII – початок ХХ ст.) міське освітньо-культурне довкілля локалізувалося за соціальною, а особливо етнічною приналежністю мешканців міст. Детальне розкриття механізмів його формування спонукає до пошуку нових історичних джерел. Поміж таких пластів, як діловодна документація, законодавчі акти, статистичні джерела, періодика, важливу роль у наближенні до нас міського культурного різноголосся Правобережжя відіграють джерела особового походження. Інформативний потенціал цієї групи джерел ще не був предметом спеціального розгляду, що актуалізує уведення її до наукового обігу у руслі досліджуваної проблеми.

Отож сфокусуємо дослідницьку увагу саме на цій групі джерел, до якої, як відомо, належать писемні джерела, виокремлені за ознакою їх походження (від певної особи). Поширеними їх різновидами виступають мемуари (спогади, записки, подорожні записи), щоденники, автобіографії, епістолярії (особисті листи)². Зазначимо, що чималий їх пласт, важливий для з'ясування нашої проблеми, вже опублікований³, однак величезний масив ще чекає такої нагоди. Укажемо й на монографію В.Єршова, присвячену польській мемуарній літературі Правобережної України доби романтизму, в окремому розділі якої аналізується творчість польських мемуаристів, у якій знайшлося місце й відображенню урбаністичного правобережного простору. Як слушно стверджує автор, погляд на місто романтичних правобережних мемуаристів достатньо тенденційний, оскільки формувався очима «консервативного жителя сільської резиденції»⁴.

На наш погляд, джерела особового походження дозволяють поглянути на формування освітньо-культурного середовища міст не лише з точки зору офіційної влади (що вона робила/не робила, аби освітньо-культурна сфера життя у містах набула російського державного забарвлення), а й очима мешканців міст, або тих, хто мав нагоду

² Павленко С. Джерела особового походження // Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: Навчальний посібник. – К., 2002. – С. 102-103.

³ Упродовж ХІХ – початку ХХІ ст. спогади публікувалися як окремими виданнями, так і на сторінках таких російських і українських часописів, як «Русский архив», «Вестник Юго-Западной России», «Киевская старина», «Україна», «За сто літ». Поміж останніх публікацій укажемо на трьохтомний проект «Вінниця у спогадах», перший том якого уже побачив світ й охоплює 34 публікації про події від початку ХІХ ст. до початку ХХ ст. Див.: Вінниця у спогадах: у 3 т. – Т. 1. ХІХ – початок ХХ ст. – Кіровоград, 2013.

⁴ Єршов В. Польська мемуаристична література Правобережної України доби романтизму. – Житомир, 2010. – С. 264.

побіжно познайомитися з містами під час мандрівок чи офіційних поїздок, і зафіксувати особисті враження у спогадах, записках, щоденниках, листах тощо.

Зрозуміло, що задіяні нами джерела (насамперед спогади) досить суб'єктивно відтворюють історичну реальність. Адже людська пам'ять не завжди достовірно фіксує події, що мали місце за життя автора спогадів. Окрім того, такі різновиди мемуарів як спогади, записки, подорожні записи тощо у багатьох випадках – це особистий звіт їх авторів про своє життя чи окремі його епізоди, – й зазвичай вибіркового характеру. До них включається насамперед те, що людина вважала значним і цінним для себе, що відібрала і зберегла її пам'ять. Накладають відбиток на ці джерела й суспільно-політичні віяння того чи іншого періоду, і те, яких світоглядних трансформацій упродовж життя зазнав їх автор і яку картину бачення світу пропускав крізь себе на момент написання мемуарного тексту. У цьому сенсі ближчими до об'єктивного відтворення тих картин міського життя, які ми прагнемо реконструювати, можуть виступати щоденники, епістолярій, яких, на жаль, у нашому розпорядженні поки що небагато.

Оскільки головним дослідницьким завданням є з'ясування освітньо-культурного середовища міст Правобережної України (кінець XVIII – початок XX ст.), у цій публікації аналіз джерел особового походження організуємо не за видовою характеристикою, а насамперед за періодизацією. Запропонований нижче її варіант фіксує такі основні етапи формування міського культурного довкілля: 1) кінець XVIII – початок XIX ст., коли в умовах Російської імперії розпочався процес формування мережі освітньо-культурних закладів та осередків за освітніми традиціями Речі Посполитої; 2) 30–60-ті рр. XIX ст., коли на процесі творення міського культурного довкілля Правобережжя позначилися наслідки польського Листопадового повстання 1830 р.; 3) 60-ті рр. XIX ст. – кінець XIX ст., який характеризувався позитивними змінами, викликаними проведенням реформування усіх сторін міського життя; 4) початок XX ст., коли громадська та приватна ініціатива відіграла все відчутнішу роль у формуванні міського освітньо-культурного середовища.

Окремою методологічною засадою для досягнення наперед визначеної мети виступатиме групування виявлених джерел особового походження за приналежністю їх авторів до польського, російського та українського культурного середовища, або ж за наявністю у їхніх спогадах саме таких характеристик. Усвідомлюємо недостатню повноту нашого бачення освітньо-культурної життєдіяльності міст крізь призму джерел особового походження, оскільки не мали можливості залучити ті із них, які створювалися представниками єврейських міських громад.

Наголосимо, що у нашому дослідженні зосереджена увага на аналізі культурного довкілля переважно повітових міст та окремих містечок Правобережжя. Безумовно, освітньо-культурний потенціал

губернських центрів був на порядок вищим за рахунок таких чинників, як більша концентрація освічених містян, і тих, які прагли знань. Та й реалізація державного забезпечення цих потреб була тут набагато відчутнішою. Щоправда, у першій половині XIX ст. губернський статус Житомира, Кам'янця-Подільського і навіть Києва ще мало відбивався на культурному обличчі цих міст⁵. Загальне враження про більшість міських поселень автори розглянутих мемуарів чи епістолярію позначали таким немилозвучним епітетом, як «захолусні»⁶.

Спробуємо знайти у обраній нами групі джерел відповіді на такі питання. По-перше, у яких формах проявлявся освітньо-культурний потенціал міських поселень; по-друге, які етнічні та соціальні групи міського соціуму були спроможні самостійно продукувати його подальший поступ і найбільш ефективно користувалися його здобутками; по-третє, настільки відокремлено один від одного організувало культурне дозвілля найбільш освічене представництво етнічних та соціальних груп міського населення; по-четверте, до яких заходів вдалася влада задля інтеграції містян трьох правобережних губерній у культурний простір Російської імперії?

Автори досліджуваної групи джерел про освітньо-культурне міське довкілля Правобережжя кінця XVIII – першої третини XIX ст. – переважно поляки. Згадуючи через багато років пережите минуле, в традиціях доби романтизму, вони нерідко міфологізували ранній період свого життя – дитинство, юність. При цьому фіксували і такі незаперечні реалії міського повсякдення, які указували на домінування польських освітніх та культурних традицій.

Своєрідною столицею освітньо-культурного життя Правобережжя першої третини XIX ст. виступав повітовий Кременець значною мірою завдяки Волинській гімназії (із 1818 р. – ліцею), функціонування якої припало на 1805–1832 рр. Спогади про цей відомий навчальний заклад лишили його учні, вчителі та ряд сучасників, які за різних обставин відчули на собі його притягальну силу⁷. За їхніми згадками, у стінах Волинської гімназії не лише шліфувався навчально-виховний процес у кращих традиціях польської Едукаційної Комісії, а й формувалася важлива культурна складова її життєді-

⁵ Загальне враження І. Сбітнева про Київ 30-тих рр. XIX ст. – це місто, яке його розчарувало: «Если отнять от него великолепные соборы и монастыри, здание в крепости, присутственные места, гимназии и десятка два домов, то Киев сделается ничтожным городом» // Записки Ивана Матвеевича Сбитнева (Из времен учреждения на Вольни и Подолии после возстания 1831 г., русских школ, взамен польских). – Киевская старина. – 1887. – Т. 17. – № 2. – С. 306.

⁶ Воспоминания М. К. Чалого // Киевская старина. – 1894. – Т. 46. – № 7. – С. 2.

⁷ Низка спогадів про Кременець 1805–1832 рр. опублікована у збірнику: Krzemieniec. Ateny Juliusza Slowackiego / Pod red. St. Makowskiego. – Warszawa, 2004. – S. 469-564.

яльності. Засновник гімназії Т. Чацький прагнув згуртувати навколо свого дітища культурну громадськість Кременця, і ширше – усієї Правобережної України. Цій меті мали служити шкільні урочистості, відкриті заняття, публічні лекції для місцевої публіки, спільні культурні заходи. Задумані як нерозривне ціле з Кременецькою гімназією її бібліотека, друкарня, книжковий магазин слугували усьому освіченому, хоча й малочисельному прошарку міського населення. До прикладу, у книгарні Люксберга, яка функціонувала в одному приміщенні разом із гімназійною бібліотекою, друковану продукцію пропонували усім бажаючим. Сама ж кременецька молодь жила згуртовано, незалежно від її матеріального і суспільного становища⁸.

Які ще міські поселення за працями польських мемуаристів мали означувати паростки освітньо-культурного життя, хоча й не такі виразні, як у Кременця? У опрацьованих нами спогадах переважно йде мова про міські осередки Волині – Бердичів, Дубно, Овруч, Межиричі Корецькі, Корець, Тучин.

Згадки про прояви культурного життя у таких приватновласницьких міських поселеннях, як Тучин, Корець, Дубно знаходимо у текстах відомого мемуариста А. Анджейовського. Своєрідними культурними вогнищами тут виступали маєтки їх власників-магнатів: у Дубно – М. Любомирського, у Корці – Й. Чарторийського, у Тучині – М. Валевського.

Дещо в ідеалізованому вигляді змальовує Анджейовський освітньо-культурне довілля Корця. Як свідчать його спогади, наприкінці XVIII ст. тут не було державної школи, й дітей дрібної шляхти, до якої відносилася і родина Анджейовського, навчав азам науки колишній учень Межирицької школи піарів Й. Скошковський. Поміж вищих шляхетських верств набуває поширення традиція дарувати книжки, чи то гроші для їх придбання. Відомі майстри Корецької порцелянової фабрики – Мезери, мали добру бібліотеку і виписували газети. Приїзд до Корця відомого польського художника Й. Маньковського на запрошення власника містечка дав поживу до формування у дрібної шляхти зацікавлень малярством. І хоча публічних виставкових заходів він не організував, на його розписи помешкання Анджейовських приходило подивитися багато коречан.

Цікаво, що у перше десятиріччя XIX століття корецька шляхта не пуралася світських контактів із офіцерським складом російського війська, яке квартирувало у цьому волинському містечку. Тут спрацьовувало не лише почуття спільної приналежності до привілейованих прошарків населення, а й особисте доброзичливе ставлення до польської шляхти з боку окремих представників російського офіцерства⁹.

⁸ *Kozieradski A. Wspomnienia z lat szkolnych. 1820–1831.* – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1962. – С. 207.

⁹ *Andrzejowski A. Ramoti starego detiuka o Wołyniu.* Wydał i przedmową opatrzył Fr. Rawita Gawroński. – T. 1. – Wilno, 1921.

У «Записках Михаила Чайковского (Садък-Паши)»¹⁰, відомого польського письменника і громадського діяча, багато уваги приділено спогадам про Бердичів, з околиць якого він був родом. Нашу увагу привернув фрагмент, присвячений трирічному перебуванню автора у стінах приватного пансіону Вольсея (1812–1815). Організований досвідченим педагогом-іноземцем цей навчальний заклад, хоч функціонував недовго, заклав ґрунтовний рівень середньої освіти приблизно двом сотням шляхетських дітей і гуртував навколо себе чимало польських шляхтичів¹¹.

Не на постійній основі, а лише під час проведення бердичівських ярмарків, тут організовувалися світські вечірки польської шляхти. Як згадував Францішек Ковальський, саме тоді на порядок підвищувався градус культурного міського життя. Бердичівські ярмарки супроводжувалися театральними дійствами у виконанні відомих польських колективів Змієвського, або Зелінського, в репертуарі яких – переважно в перекладах на польську мову, були задіяні, зокрема, твори Мольєра. Менш привілейовані прошарки населення надавали перевагу і цирковим дійствам, організацію яких, а втім, як і театральних вистав, супроводжувала реклама, розміщена у трактирах та інших публічних місцях. На згадуваних літературних вечорах шляхта долучалася і до презентації творів нової поетичної зірки 20-тих рр. Адама Міцкевича, якому випало зайняти чільне місце у пантеоні класиків польської літератури. Поширенням його книжок займався кременецький книгар Глюксберг, який практикував виїзну книжкову торгівлю мало не по всьому Правобережжю¹².

Потужний освітній осередок у першій половині XIX ст. функціонував у містечку Межиричі поблизу Корця – школа піарів, про яку писали у своїх мемуарах колишні учні К. Міцковський, А. Мошинський, вже згадуваний М. Чайковський, а також волинський шляхтич В. Борейко, якому доводилось їй неодноразово інспектувати. Чи не найбільше епізодів з культурного життя цього навчального закладу зафіксовано у спогадах А. Мошинського¹³. Привертає увагу згадка цього мемуариста про існування наприкінці 20-тих років літературного товариства в Межирицькій школі, ініційованого учнями, які до того ж започаткували видання рукописного періодичного журналу «*Tigodnik*»¹⁴.

¹⁰ Записки Михаила Чайковского (Садък-Паши) // Киевская старина. – 1891. – Т. 32. – № 1. – С. 40-72.

¹¹ Там само. – С. 51-56.

¹² Цит. за: «Бердичевская ярмарка (Из воспоминаний шляхтича, относящихся к 1823 году) // Киевская старина. – 1893. – Т. 41. – № 6. – С. 448, 452-457.

¹³ *Moszyński A.* Monografia kollegium i szkoły pijarskiej w Międzyrzeczu-Koreckim. – Kraków, 1876.

¹⁴ Там само. – С. 73, 77.

На яких деталях міського освітньо-культурного середовища (як ми вже переконалися, – польського) може зупинитися погляд «чужого», для якого усе в цьому краї було нове і не дуже привітне? Насамперед це стосується спогадів російських чиновників, офіцерів, священослужителів.

Зазвичай російські офіцери знайомилися із містами Правобережжя побіжно, під час передислокації військових частин, або ж перебування у містах на постой, тому їхні уявлення про культурне життя міст були поверхові. У тому разі, якщо перебування у містах російських військових було тривалішим, могли зав'язуватися і товариські стосунки, особливо коли вони будувалися на спільних інтересах. Так, командир Семенівського полку С.Шипов згадував про дружні контакти з директором Вінницької гімназії Юліаном Ковальським під час перебування у Вінниці 1829 року і його допомогу у зборі історичної та статистичної інформації про Подільську губернію¹⁵.

Не обійшли увагою у спогадах такі міські осередки освіти, як василіанське училище в Умані та приходське училище разом із гімназією у Вінниці їхні колишні учні, які навчалися тут у 20–30-тих рр. XIX ст. і не ідентифікували себе із польською шляхтою, як от Н.Хмелевський. У спогадах Н.Хмелевського згадується, що в Умані у той період відбувалися і театральні вистави, і танцювальні вечори, однак учнівській молоді відвідувати їх було заборонено¹⁶.

Якщо основна інформація про освітньо-культурне наповнення міського життя на Правобережній Україні наприкінці XVIII – початку XIX ст. фіксувалася переважно у текстах польських мемуаристів, то щодо періоду 30–60-тих рр. її постачальниками були насамперед спогади чи епістолярії російських авторів. Маємо на увазі групу освічених і здібних до літературної й публіцистичної діяльності викладачів та окремих адміністраторів міських російських освітніх закладів – І.Сбітнева, І.Кулжинського, П.Куліша, М. Костомарова, М. Чалого, Й.Самчевського, П.Клебановського, А. Солтановського, М.Барсова. Кожен із них своєю присутністю у містах правобережних губерній мав стверджувати острівці російського культурного світу у поки що безкрайньому полі польської міської високої культури, й між цими двома культурними вогнищами продовжували зберігатися неподолані бар'єри.

Що побачили вони у чужих і далеких від рідних домівок містах? Окрім мальовничої природи, в око впадала і недоладність облаштування міст, яка позначалася на повсякденному побуті містян. Різала вухо польська говірка на вулицях, базарних площах, в установах, у

¹⁵ Воспоминания Сергея Павловича Шипова // Русский архив. – 1878. – № 6. – Кн. 2. – С. 188.

¹⁶ *Ильшевич В.* Из воспоминаний священника о. Никифора Хмелевского об упраздненном базилианском училище в г. Умани // Киевская старина. – 1892. – Т. 38. – № 8. – С. 160-167.

міському світському товаристві і навіть у стінах російських навчальних закладів, де багатьом із них доводилось працювати. Знаходимо у спогадах І. Кулжинського: «говор польский модный между русских чиновников»¹⁷. «Русский язык здесь ужасно не любят», – писав із Рівного до К. М. Сементовського М. Костомаров 9 грудня 1844 року¹⁸, на той час учитель історії місцевої гімназії.

Важливим видається і такий підмічений мемуаристами (Сбітнев, Кулжинський) штрих: багата шляхта російські школи у містах Правобережної України ігнорувала. Місцева ж освічена польська громада не бажала підтримувати наміри уряду щодо організації тут російських шкіл. До прикладу, І. Кулжинський, який у 1832 році був призначений директором Луцької гімназії, згадував, що попри усі зусилля йому не вдалося організувати урочисте відкриття цього навчального закладу за особисто розробленим сценарієм, яке, безумовно, для повітового міста мало стати резонансною культурною подією. Цьому завадили рішучі дії місцевого поважного католицького священика, який організував і освячення гімназійної будівлі за римо-католицьким обрядом, і першим виголосив промову під час її відкриття¹⁹. Відомий в українських губерніях освітянин Й. Самчевський, який у 1848 р. обіймав інспекторську посаду в Немирівській гімназії, зауважував, маючи на увазі насамперед учителів, що «русские чиновники составляли малую колонию среди враждебного против русских местного населения»²⁰.

Чи не найдетальніше світські міські осередки Рівного 50-тих рр. у своїх спогадах описав А. Солтановський, який у 1849–1863 рр. вчителював у місцевій гімназії. Зазвичай рівненських учителів не приймали у аристократичному товаристві власника міста князя Любомирського, а також у оселях наближених до нього осіб. Однак не відмовлялися від товариського спілкування із вчительською інтелігенцією містяни середнього достатку, поміж яких колишні державні чиновники, окружний начальник над казенними маєтками, аптекар та деякі інші²¹.

В міських осідках світського дозвілля, окрім традиційної гри в карти, подеколи влаштувалися літературні чи то музичні вечори. Зрідка в 40–50-тих роках у містах Правобережжя гастролювали

¹⁷ Кулжинский И. Воспоминания о Волыни // Вестник Юго-Западной России. – 1865. – Кн. 1. – Т. 1. – Вильна. – С. 2.

¹⁸ Цит. за: Міяковський В. Костомаров у Рівному // Україна. – 1925. – № 3. – С. 48.

¹⁹ Кулжинский И. Воспоминания о Волыни // Вестник Юго-Западной России. – 1865. – Кн. 1. – Т. 1. – Вильна. – С. 7.

²⁰ Воспоминания Иосифа Самчевского // Киевская старина. – 1894. – Т. 45. – № 6. – С. 419.

²¹ Отрывки из записок Автонома Акимовича Солтановского // Киевская старина. – 1892. – Т. 38. – № 7. – С. 102-108.

відомі музиканти, як от у Немирові – угорський композитор і піаніст Ф.Ліст²², а в Рівному – польський скрипаль А.Контський. Один із рівненських концертів Контського був благодійним, а зібрані кошти мали бути використані на потреби бідних учнів гімназії²³.

Однак відчуття відірваності освітян від культурного довкілля повітових міст та містечок Правобережжя в 30–50-тих рр. і безпорадності впливати на нього не полишали багатьох із них. Нарікав на самотність під час перебування у Рівному через відсутність жвавих контактів М. Костомаров в листі до друга К. М. Сементовського (1844 р.): «Право же хочется пици для ума и для души, а здесь ни книг, ни людей для меня нужных»²⁴. Сумні думки із приводу перебування в Луцьку висловлював П.Куліш, який у 1841 році обіймав учительську посаду у місцевому повітовому училищі, в листі до М.Максимовича: «... бывает иногда грустно: здесь все меня любят и ласкают, но как-то ни к кому сердце не лежит»²⁵.

Отож учительська інтелігенція в 30–60-тих рр. у містах Правобережної України не складала ядра російського культурного світу. Чи могло його скласти малочисельне російське чиновництво, або ж офіцерське російське представництво – розглянуті вище джерела особового походження відомостей щодо цього не містять.

Окрему групу мемуарних текстів про населені пункти трьох Правобережних губерній другої третини ХІХ ст. формують мандрівні нариси польських письменників та дослідників (Т.Є. Стецький, Й.І. Крашевський, О.Пшездецький, Й.Дунін-Карвіцький), які вже на момент написання були розраховані на публікацію. Услід за В.Романовським можна стверджувати, що взірцем для їх авторів слугували тодішні історико-статистичні описи та публіцистичні твори. Часом такі спомини переростали в дослідження виявлених матеріалів, старожитностей, здобутих свідчень²⁶. Зазначимо, що для нашого дослідження інформативність такого роду мемуарів невисока, оскільки головний акцент їх оповідей був далекий від детальної характеристики тогочасного міського культурного повсякдення.

Відмінну від вище згадуваних польських авторів традицію демонструють спогади Т.Бобровського, відомого польського громадського

²² Воспоминания М. К. Чалого // Киевская старина. – 1894. – Т. 46. – № 7. – С. 2.

²³ Отрывки из записок Автонома Акимовича Солтановского // Киевская старина. – 1892. – Т. 39. – № 11. – С. 236.

²⁴ Міяковський В. Костомаров у Рівному // Україна. – 1925. – № 3. – С. 31.

²⁵ Кучеренко О. Луцьк і лучани в житті і долі письменника та історика П. О. Куліша // Минуле і сучасне Волині і Полісся: Луцьк в історії Волині та України. – Вип. 35. – С. 428.

²⁶ Романовський В. Українська мемуарна традиція та пам'яткознавство // Жолтовський Павло. Вибрані праці: у 3 т. – Т. 1. Umbra vitae: Спогади. Листування. Додатки. – Харків, 2013. – С. 225-235.

діяча Правобережжя. У їх основі – фіксація власного життєвого шляху і професійної діяльності. Цінною для нашого дослідження виступає та його частина, де мова йде про 40–50-ті рр., які припали на дитинство та юність. І хоча тогочасні життєві горизонти Бобровського були мало пов'язані із повітовими містами Правобережжя, відтворення реалій домашнього виховання та картин гімназійного життя, проведеного в губернському Житомирі, дозволяють шукати те спільне, що об'єднувало шляхетство Правобережжя незалежно від місця проживання²⁷.

Пристаюючи до характеристики джерел особового походження про міське освітньо-культурне середовище пореформеної доби, варто звернути увагу на таке: у апробованій польськими мемуаристами манері спомини про мандрівки Правобережною Україною у 60–90-тих рр. ХІХ ст., писали російськомовні автори, наприклад, К.Мельник²⁸, Л.Рафальський²⁹. Констатуємо, що їхні подорожні нотатки переросли в дослідження насамперед виявлених старожитностей, при цьому знайомство з міським культурним довкіллям Правобережжя було побіжне.

А от відомій петербурзькій аристократці А.Блудовій для виконання взятих на себе зобов'язань по організації в Острозі Кирило-Мефодіївського братства й дівчачого училища імені Д. А.Блудова, названого на честь її батька – відомого державного діяча другої третини ХІХ ст., довелося у 1867 р. майже шість місяців прожити у цьому повітовому місті. Її спогади, опубліковані у формі щоденника, містять яскраві приклади намірів надати культурному довкіллю Острога рис, загальноприйнятних для внутрішніх губерній Російської імперії. Виконавцем сценаріїв окремих культурних дійств постала артіль робітників із російської глибинки, силами якої у Острозі зводилися споруди для братства та училища. Завершення опоряджувальних робіт було відзначене традиційним ритуалом освячення будівель. Подальша частина урочистостей передбачала святковий обід за участю почесних гостей і народне гуляння. Поведінка робочої артілі із її гучним уславленням «царя-батюшки», російськими народними і солдатськими піснями була чужою для корінних острожан, й тому огорожа садиби

²⁷ Pamiętniki Tadeusza Bobrowskiego z przedmowa Włodziemierza Spasowicza. – Т. 1. – Lwow, 1900. – S. 88-107; Детальний джерелознавчий аналіз спогадів Т. Бобровського див.: Колесник В. В. Мемуари Тадеуша Бобровського (1828–1894) як джерело з історії Правобережної України // Подільська старовина. – Вип. ІV. – Вінниця, 2008. – С. 206-243.

²⁸ К. М. [Мельник К.] Путевые очерки Подолия // Киевская старина. – 1884. – Т. 9. – № 5. – С. 1-32; Т. 7. – С. 359-391; Т. 10. – № 9. – С. 53-81; № 10. – С. 254-275; 1885. – Т. 11. – № 3. – С. 465-489; 1885. – Т. 13. – № 12. – С. 651-683.

²⁹ Рафальський Л. М. Путешествие по Кременецкому уезду Волынской губернии в 1865 году // Волынские Епархиальные Ведомости. – В приложении. – 1876. – № 5. – С. 1-201; *Його ж:* Путешествие по Острожскому уезду Волынской губернии в 1864–1895 году. – Біла Церква, 2012.

училища продовжувала розділяти два світи між тими, хто прогулювався містом тієї днини, і тими, хто уособлював «російський світ»³⁰.

Незмінними учасниками світського салонного життя у повітових містах та містечках Правобережжя пореформеної доби – незалежно від його етнічного забарвлення – залишалося російське офіцерство. Окремі з них свій вільний час присвячували збору інформації про ті населені пункти, де їм доводилося служити. Історію Старокостянтинова аж до сучасної її авторові доби 80-тих років зумів опублікувати поручик М. Зуц. Не пройшов повз його увагу той факт, що християнське населення міста (переважно українське), на відміну від єврейського, неохоче віддавало своїх дітей до навчання, оскільки не вбачало у здобутті освіти для них якихось перспектив. Цю заувагу автора можна розцінити як штрих до характеристики української складової міського населення, яке не було ще готовим до творення свого (власного) освітньо-культурного середовища³¹.

Поставимо ширше питання: чи мала місце у другій половині XIX ст. в освітньо-культурному середовищі досліджуваних міст присутність українського компоненту? Проведений аналіз джерел особового походження дозволяє засвідчити про поки що ледь зримі прояви українськості в культурному житті міської правобережної глибинки.

У творі В. Короленка «История моего современника» автобіографічного характеру, який ми також зарахуємо до мемуарних джерел, згадується про двох новоприбулих учителів до Рівненської гімназії, в якій майбутньому письменнику довелося навчатися наприкінці 60-тих рр. Один із них, Комаров, був «українофілом-етнографом». «Мы плохо понимали, что это за труды по этнографии, – но чувствовали, что это какой то интерес высшего порядка, выходящий за пределы казенного преподавания», – писав Короленко. Другий – вчитель російської словесності В. Авдієв – долучав гімназистів до творчості Т. Шевченка, хоча ознайомлення з нею не входило до навчальної програми³².

Чи не про одного із них йшла мова у спогадах О. Михалевича «Хроніка Скулинських-Михалевичів», відомого українського громадського діяча рубежу XIX–XX ст., який наприкінці 60-тих рр. навчався у Рівненській гімназії. Як указує Н. Бракер у статті, присвяченій

³⁰ Блудова А. Д. Для немногих. Пять месяцев на Волыни. Острожская летопись. 1867. – СПб., 1868. – С. 2.

³¹ Описание города Староконстантинова от начала основания до наших дней (1561–1884). Составил 45-го пехотного Азовского его императорского высочества Великого князя Бориса Владимировича полка поручик Н. И. Зуц. – Староконстантинов, 1884. – С. 29.

³² Короленко В. К. История моего современника. Книги первая и вторая // Короленко В. Г. Собрание сочинений в пяти томах. – Ленинград, 1990. – С. 246, 270.

О. Михалевичу, один із його рівненських викладачів був «натхненною людиною, що закликав учнів до себе, читав Кобзаря і Основу, ідеалізував українську пісню і навівав любов до рідного побуту і культури»³³.

Похану до усього українського плекали в родині Лесі Українки, зокрема, під час її перебування в 70–80-тих рр. у Новограді-Волинському та Луцьку. Насамперед це йшло від матері – О. Косач, згодом відомої української письменниці О. Пчілки, про що писала її донька О. Косач-Кривинюк: «Як не згадати з найглибшою вдячністю ту надзвичайну здібність і охоту нашої матері «заправляти», як вона сама казала, своїх дітей, та й чужих людей в українстві, в любові до проявів усього хорошого, народного, українського»³⁴. Змалку в родині Косачів долучали дітей до читання українських книжок П. Куліша, Марка Вовчка, Гулака-Артемівського³⁵.

В роки перебування на Волині найповніше громадська активність О. Пчілки змогла реалізуватися у Луцьку. Як згадувала сама О. Пчілка, статус російського чиновника – на той час голови Луцько-Дубенського з'їзду мирових посередників, зобов'язував її чоловіка П. Косача брати участь у клубному житті дворян та офіцерів – дворянському та офіцерському зібраннях. Сама О. Пчілка вступила до драматичного товариства і тишилася, що «довелось закласти в Луцьку камінчик української культури. Коли зібралось трохи грошей з двох спектаклів, до клубної бібліотеки виписали українських книжок». А згодом і офіцерське зібрання не відмовилося від поповнення книжкового репертуару своєї бібліотеки українськими виданнями³⁶.

Тут варто зауважити, що українська складова у міській культурі насамперед проявлялася у народній традиції. Автор спогадів «З темряви минулого (1881–1891 роки на Волині)» В. Чаговець відзначав контраст між тим, як відзначали різдвяні та новорічні свята у центрі Старокостянтинова – з балами, феєрверками, карнавалами, і на його передмістях, заселених переважно українцями – з вертепом, народними забавами³⁷.

³³ Бракер Н. Опанас Михайлович Михалевич. 1848–1925 рр. // За сто літ. Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початків XX століття за ред. академіка М. Грушевського. – Кн. шоста. К.; Харків, 1930. – С. 153-155.

³⁴ Косач-Кривинюк О. З моїх споминів // Спогади про Лесю Українку. – К., 1971. – С. 46.

³⁵ Олена Пчілка (Ольга Косач). З біографії // Спогади про Лесю Українку. – С. 84.

³⁶ Олена Пчілка (Ольга Косач). З «автобіографії» // Спогади про Лесю Українку. – С. 82-83.

³⁷ Чаговець В. З темряви минулого (1881–1891 роки на Волині) // За сто літ. – Кн. шоста. – С. 207.

Важливу роль у формуванні української культурної складової у містах Правобережжя відіграло ім'я Т.Шевченка – потужного національного символу, зокрема, поширення його творів і пошанування пам'яті. Могила Великого Кобзаря поблизу Канева була тим місцем пам'яті, яке притягувало до себе як освічену інтелігенцію, яка уже почала ідентифікувати себе із українською спільнотою, так і масу простого українства, яке лише відкривало дорогу до нього.

У спогадах Б.Познанського, опублікованих у 1885 році у «Киевской старине», фіксується яскравий епізод його подорожі 1882 року на пароплаві Дніпром із Києва до Кременчука. Подорожуюча публіка, приналежна до різних соціальних та етнічних громад з цікавістю розглядала пам'ятник на могилі Шевченка, коли пропливали мимо Канева. І лише група прочан – черкащан і чигиринців, не знала, чия то могила. «А що ми знаємо?... Хіба ми письменні?», – відповідали українці. Зняли шапки й побожно перехрестилися»³⁸. Насамперед освічена міська спільнота була здатна приміряти життєвий і творчий поступ Великого Кобзаря до себе, озброїтись його духом і вірою у самостійне українське майбутнє.

С.Нехорошев у спогадах про свого дідуся П.Мусієнка, який наприкінці XIX ст. працював службовцем Черкаської міської управи, указував на такий епізод його молодих років, як урочиста клятва із друзями біля чавунного хреста на могилі Кобзаря: "жити так, як жив Шевченко і Сковорода». П.Мусієнко і його дружина Надія були активними у громадському житті Черкас, що безперечно наповнювало його і українським змістом: «Ни одно благотворительное общество не обходилось без молодых и старых Мусиенко. Организаторы благотворительных вечеров, лотерей в пользу бедных, любительских спектаклей – не без Мусиенко»³⁹.

Понад тридцять років доглядав за могилою Шевченка наглядач Канівського міського двокласного училища В.Гнилоширов. Його рукописні спогади, які зберігаються в Інституті рукопису НБУВ, цінні для нашого дослідження насамперед тим, що окреслюють міські культурні осередки українців Правобережної України (Канів, Черкаси, Умань, Тараща), для яких пошанування пам'яті про Кобзаря міцно увійшло у практику їх особистого і громадського життя⁴⁰.

³⁸ П-ский Борис [Познанский Б.] Воспоминания о недалеком прошлом (О школе и грамотности в Киевской губернии) // Киевская старина. – 1885. – Т. 11. – № 2. – С. 267.

³⁹ Нехорошев С. Великий бесребреник // Рукопис: Укр. альманах спогадів, листів, документів, світлин. : у 2 т. – К., 2011. – С. 470.

⁴⁰ Гнилоширов В. К истории могилы Т. Г. Шевченка (из заметок обывателя) [Рукопис] // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, ф. I, № 335, арк. 1; № 534, арк. 1-35 зв.

Прикметно, що міські етнічні громади й наприкінці ХІХ ст. продовжували вибудовувати своє освітньо-культурне життя окремо одна від одної. У міжвоєнні 30-ті рр. ХХ ст. на сторінках «Rocznika Wołyńskiego», який виходив у Рівному з ініціативи польського громадського і політичного діяча Я.Гофмана, були опубліковані спогади трьох колишніх учнів Рівненського реального училища – етнічних поляків⁴¹. Їх автори підкреслювали особність позакласного життя реалістів-поляків у 70–90-тих рр. ХІХ ст. такими деталями як обмін польськими книжками, заснування польської шкільної таємної бібліотеки, залучення до розбудови польського аматорського театру у Рівному, небажання реалістів-поляків долучатися, як того прагнула шкільна адміністрація, до російських офіцерських клубів тощо.

Однак це не означає, що упродовж життя окремо взятого містянина його етнічна й культурна самоідентифікація не могла зазнати трансформацій. Так сталося із донькою повітового справника Л.Давидович із Літина Подільської губернії (в заміжжі – Л.Мищенко), авторкою спогадів «З минулого століття», опублікованих у 1928 р. в часописі «За сто літ». Хоча її батько був російським чиновником, удома, згадувала Людмила, діти під впливом матері-польки «говорили і молились, і вчилися тільки по-польськи». Пізніше «вчилися у школі по-російськи, але говорили удома по-польськи». Однак після того, як вона побралася із професором університету св. Володимира Ф.Мищенком і переїхала жити до Києва, де разом із чоловіком приєдналася до українського культурного товариства, її довгий час не приймали за свою. Це дало їй підстави стверджувати, що українські культурні товариства не дружили з особами з інших кіл⁴².

Маємо поки що обмежену кількість джерел особового походження, які б проливали світло на формування освітньо-культурного середовища повітових міст та містечок Правобережної України початку ХХ століття. Одне із пояснень вбачаємо у труднощах займатися мемуарною творчістю, вести щоденникові записи тощо уже в умовах радянської тоталітарної системи. Яскраве тому підтвердження – життєпис Н.Суровцової – активної громадської діячки часів Української національної революції 1917–1920 рр., яка в радянську добу зазнала репресій. Як відомо, його публікація стала можливою лише в умовах незалежної України. Які картини громадського й освітньо-

⁴¹ *Szczepkowski M.* Wspomnienia // *Rocznik Wołyński* / Pod red. J. Hoffmana. – Т. 5–6. Równe, 1936–1937. – С. 153–159; *Michalski S.* Wspomnienia szkolne (1874/5–1881/2 // *Rocznik Wołyński* / Pod red. J. Hoffmana. – Т. 5–6. Równe, 1936–1937. – С. 159–165; *Morkiewicz B.* Krótkie wspomnienie z lat szkolnych 1890–1900 r. // *Rocznik Wołyński* / Pod red. J. Hoffmana. – Т. 5–6. Równe, 1936–1937. – С. 165–173.

⁴² *Мищенко Л.* З минулого століття. Спомини // За сто літ. – Кн. друга. – К., 1928. – С. 106–160.

культурного життя Умані, де у 1904–1913 рр. пройшли дитячі й юнацькі роки, згадувала Суровцова на схилі літ? В пам'яті авторки поставали сцени приватного і громадського життя міста, розділеного на окремі сектори: російський, польський, єврейський, український. Її мама – вчителька і батько – юрист, трималися ліберального гурту уманців, який об'єднував представників інтелігентних професій – переважно російських службовців. Уманські поляки мали власний клуб, де ставили різні вистави. Єврейська культурна спільнота гуртувалося навколо синагог.

За рахунок мешканців передмість набирало в Умані потуг і українське товариство, поміж яких громадською активністю виділявся Курінний. Культурною подією для прихильників українськості у повітовій Умані стала творча зустріч із письменником Г.Ходкевичем. І все ж існувало декілька громадських місць, куди були вхожі усі охочі розширити власні освітні й культурні горизонти – незалежно від соціальної, етнічної, релігійної страти – міська бібліотека й літературно-художній гурток.

Як про це можна судити зі спогадів Суровцової, формування освітньо-культурного середовища Умані в останнє десятиріччя напередодні Першої світової війни було тісно пов'язане із вибудовуванням національної ідентичності за мовним критерієм. Особливо актуально це звучало для тієї частини містян, до якої усвідомлення приналежності до українського загалу прийшло не відразу. На власному життєвому прикладі авторка показала, як не без допомоги товаришів-українців відбувся її поступовий перехід у побуті на українську мову, культивувалася пам'ять про Великого Кобзаря⁴³.

На такі важливі деталі культурного довілля, як творення кожною етнічною міською громадою свого окремого культурного середовища, звертали увагу і автори спогадів про інші повітові міста та містечка Правобережної України. Колишній учень Луцької чоловічої гімназії Т.Станевський, роки навчання якого припали на початок ХХ ст., писав, що і в цей час їм вихованці трималися окремо: католики, православні і євреї⁴⁴. Втім, у спогадах про Вінницю рубежу ХІХ–ХХ ст. її уродженець Я.Лазовський, поляк за національністю, наголошував: «Не було світських стосунків між родинами представників різних національностей, але були зустрічі молоді на шкільних і міських танцювальних вечорах, у театрі й на «дептаку» – тротуарній доріжці між костьолом і готелем «Савой»⁴⁵.

⁴³ Життя Надії Суровцової, описане нею самою в селищі Нижній Сеймчан Магаданської області // Наука і культура. Україна. – Вип. 24. – К., 1990. – С. 413-559.

⁴⁴ *Staniewska-Iskierska S.* Tadeusz Staniewski dyrektor państwowego gimnazjum w Dżisnie. Uwagi wstępne [машинопис] // Волинський краєзнавчий музей. – ДМ 62628.

⁴⁵ *Лазовський Я.* Крихти спогадів про Вінницю. Уривки // Вінниця у спогадах. – Т. 1. – С. 361.

За спогадами Г.Бріллінга, такий приклад демонструвало Вінницьке реальне училище. У 1904 р. з ініціативи вчителя малювання цього навчального закладу В.Коренева тут функціонував учнівський яхт-клуб, на масові заходи якого збиралося чимало містян⁴⁶. Таким чином, маємо приклади формування вже спільного міського культурного простору, утвердження якого залежало значно більшою мірою від самих ініціаторів, ніж від державної підтримки.

Як належить, підведемо підсумки. Незалежно від видової приналежності джерела особового походження займають визначальне місце у з'ясуванні процесів формування освітньо-культурного середовища повітових міст та містечок правобережних українських губерній імперії Романових. Вустами пересічних містян, мандрівників, а то й службових осіб вдалося донести «подих» міського культурного довкілля міст, вірніше – «переказати», яким воно закарбувалося у людській пам'яті. В залежності від кута зору на пережите минуле, який вимірювався рівнем освіти, етнічною і почасти становою приналежністю авторів, проаналізовані джерела висвітлюють різноликі картини культурного буття міст, спробувати скласти які у єдине ціле – завдання сучасних дослідників. Як свідчать джерела особового походження, головним компонентом освітньо-культурного середовища повітових міст та містечок Правобережної України імператорської Росії виступали навчальні заклади, а вчительська інтелігенція була одним із головних ініціаторів його творення. Фактично усі етнорелігійні та соціальні групи містян було спроможні самостійно продукувати культурний поступ міст, однак українці долучилися до цього процесу якнайпізніше. Це співпало із важливими процесами культурної ідентифікації етнічних міських спільнот. Державна влада задля інтеграції містян трьох правобережних губерній до спільного культурного простору через школу, організацію дозвілля вдавалася до їх русифікації.

⁴⁶ *Бріллинг Г.* Времена давнопрошедшие. Воспоминания о реальном училище. Уривок // *Вінниця у спогадах*: у 3 т. Т. 1 XIX – початок XX ст. – С. 413.